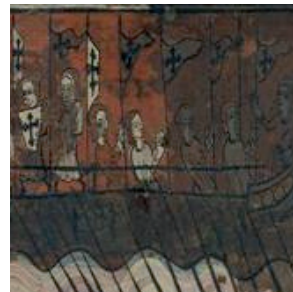

Els catalans a la Mediterrània medieval

Noves fonts, recerques i perspectives

edició de Lluís Cifuentes i Comamala,
Roser Salicrú i Lluch, M. Mercè Viladrich i Grau

© 2015 Viella s.r.l. - IRCVM
All rights reserved
First published: 2015
ISBN 978-88-6728-013-1 (printed book)
ISBN 978-88-6728-345-3 (e-book | pdf)

IE Med.

Institut Europeu de la Mediterrània

L'Institut Europeu de la Mediterrània és titular de la totalitat dels drets de propietat intel·lectual dels articles que conformen el llibre, que formaren part del seminari «La presència catalana a l'espai de trobada de la Mediterrània medieval» organitzat per l'IE Med l'any 2009.

Amb la col·laboració de:

viella

libreria editrice

via delle Alpi, 32

I-00198 ROMA

tel. 06 84 17 758

fax 06 85 35 39 60

www.viella.it

NIKOLAS JASPERT

Catalunya, els catalans i el català a l'Imperi Romanogermànic (segles XIV i XV)*

1. Introducció

Durant el mes de setembre de l'any 1430, Nuremberg, a Francònia, la ciutat imperial per excel·lència, allotjava el rei Segimon.¹ El dia 18 d'aquell mes, la població presenciava un espectacle públic: dos nobles van plantar tendes amb les seves divises a plaça del mercat, es van armar, i sota la mirada del rei, que feia de jutge, es van batre al bell mig de la plaça major. Com diu una crònica de la ciutat: 'i el senyor Peter va perdre, i tot va succeir per una dona'.² El fet va ser tan notori que es va relatar posteriorment en cròniques com la d'Endres Tucher i, fins i tot, en la crònica de Johannes Müllner, de començaments del segle XVII (TUCHER 1864, p. 21; MÜLLNER 2003, p. 78).³

D'entrada, els fets del 18 de setembre 1430 no tenen res de singular, perquè no era la primera vegada que Nuremberg era l'escenari d'un desafiament entre nobles, i aquesta mena de duels no es limitaven a cap regió europea concreta (CAVINA 2003; ISRAEL, ORTALLI 2009). Els estudis de Martí de Riquer, Jaume Riera i altres han demostrat que les batalles entre nobles, els desafiaments, les bregues i les lletres de batalla van marcar tota una època, també a la Corona d'Aragó (RIQUER 1963-1968; RIERA I SANS 2002). El què és insòlit del cas és la procedència dels contrincants, perquè tots dos eren catalans. Ja la primera crònica remarca el fet: «und waren bede aus Kathalania» ('i foren ambdós de Catalunya') (ANÒNIM 1862, p. 377), però mentre que les cròniques coetànies tan sols ofereixen els noms dels contrincants —Peter i Hugo—, la crònica de Müllner recorda que es tractava de «Hugo de Francovilla» i «Petrus de Birbeson»:

Mit König Sigimund sein damals (wie die Nürnbergsche Chroniken melden) ankummen zween Ritter, beede aus Catalonia, genannt Hugo de Francouilla und Petrus

* Agraeixo sincerament a Lluís Cifuentes la revisió lingüística i d'estil. Abreviatures utilitzades: AHPB = Arxiu Històric de Protocols de Barcelona; RI = Regesta Imperii.

1. Veure KERLER 1956, p. 470-492; HOENSCH, KEES 1995, p. 115-116; SCHENK 2003; KAMMEL 2006.

2. «...und geschahe von einer frawen wegen» (ANÒNIM 1862, p. 377).

3. Estic preparant un estudi detallat dels fets de 1430, i per això em limito aquí a les referències més imprescindibles.

de Birbeson, welche einer schönen Frauen halb in Widerwärtigkeit miteinander gestanden und deswegen einen Kampf miteinander aufgenummen... (MÜLLNER 1984, p. 278).⁴

Amb l'ajut de documents extrets dels «Reichsregister» de Viena, podem identificar tant l'un com l'altre: es tracta d'Hug de Vilafranca, àlies Hug Desplà, i de Pere de Barberà, àlies Pere de Subirats. Ambdós van formar part d'un grup de cavallers que van rebre permís del rei Segimon, el març de 1430, per lluitar sota la seva bandera contra els venecians, i d'altres documents demostren que més tard Hug es convertiria en servidor, ambaixador i familiar del rei amb una assignació anual de 500 ducats.⁵

A primera vista, podria sorprendre que dos catalans es barallessin tan lluny de casa. Ara bé, gràcies als treballs de Werner Paravicini (PARAVICINI 1989-1995, I, p. 303-304 i 310-315) i altres, sabem que no era del tot estrany que els cavallers es busquessin una cort estrangera per decidir un desafiament, i pel que fa a Catalunya, Francisca Vendrell (VENDRELL 1971) i Roser Salicrú (SALICRÚ I LLUCH 2004) han demostrat que aquesta tradició també va ser molt viva a l'àmbit ibèric. Més encara: Roser Salicrú ha identificat cavallers alemanys que van fer el viatge més enllà dels Pirineus per participar en el Paso Honroso de Suero de Quiñones, i altres cavallers van viatjar fins a la cort nassarita també per causa d'un desafiament (SALICRÚ I LLUCH 2004, p. 239-240, 264, 269-270 i 285).⁶ Convé preguntar-se, doncs, si el desafiament del 18 de setembre del 1430 va ser l'únic cas d'una brega entre catalans en terres de l'Imperi que ha deixat rastre en les fonts alemanyes.

Ara per ara, malauradament, la resposta és sí. Evidentment, això no significa que casos semblants no s'haguessin produït més sovint. Tenim notícies de cavallers errants castellans, com Juan de Merlo o Fernando de Guevara, immortalitzats per Miguel de Cervantes, que viatjaren a Alemanya en els anys 1428 i 1436, respectivament, a la recerca d'aventures, torneigs i desafiaments, però son casos aïllats en comparació amb els nombrosos esments de cavallers alemanys presents en els regnes ibèrics.⁷ Aquest desequilibri no tan sols és atribuïble a tradicions i costums diferents: la probabilitat de no trobar notícies sobre aquests esdeveniments és especialment alta en el cas alemany a causa de la particular situació documental del país. El medievalisme alemany pot treure profit d'una gran quantitat de fonts narratives, però manquen els arxius reials, i no disposem de grans fonts serials com les conservades a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. En conseqüència, aquesta deficiència arxivística dificulta la tasca de presentar una

4. «En temps del rei Segimon (com contenen les cròniques de Nuremberg) van venir dos cavallers, tots dos de Catalunya, anomenats Hugo de Francovila i Petrus de Birbeson, que van discutir per una dona bella i per aquesta causa van fer una batalla entre ells».

5. RI, XI 2, doc. 7662, 7785, 8221; veure també MANSI 1759, p. 88-90; KERLER 1956, p. 473.

6. Vegeu també la participació de Reinprecht IV de Walsee en un *lance* organitzat a Segòvia el 1435 (SALICRÚ I LLUCH 2004, p. 232-233; ANTELO IGLESIAS 1997, p. 156).

7. Miguel de Cervantes, *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha*, part II, cap. 49; GILLY 1985, p. 3.

síntesi sobre «Catalunya, els catalans i el català a l'Imperi Romanogermànic».⁸ Per a la península Ibèrica, en canvi, manquen fonts narratives com els relats de viatge, tan populars en el centre d'Europa. Obres famoses com la de Hieronymus Münzer són prova de l'àmplia informació que aquests textos poden proporcionar sobre la presència d'alemanys a l'estranger (PFANDL 1920; HERBERS 2004). Un projecte internacional demostra que, comparativament, aquest gènere no s'apreciava gaire a la península Ibèrica en general i a la Corona d'Aragó en particular.⁹ Tenim viatges com el de l'infant Dom Pedro de Portugal o textos aïllats com el de Pero Tafur, però justament Catalunya es perfila com un país particularment buit de relats (TAFUR 1986; TAFUR 1995; ROGERS 1961).

2. Unions dinàstiques

Tanmateix, la manca de fonts administratives alemanyes adequades o de textos narratius catalans no significa que no s'haguessin produït viatges des de Catalunya a l'Imperi. Per exemple, el Casal de Barcelona es va unir més d'una vegada amb dinasties alemanyes pels vincles del matrimoni —«connubium»—, que van generar contactes i desplaçaments de catalans cap al nord. Aquí no volem parlar d'enllaços llegendaris o literaris, com ara la suposada vinculació familiar del llinatge de Merode amb el Casal de Barcelona, enllaç que va generar tot una sèrie de cartes enviades per Pere el Cerimoniós i Joan I a Westfàlia.¹⁰ Disposem d'un nombre més que suficient de matrimonis reials reals com per poder parlar d'una tradició gens menyspreable de vincles germanocatalans en l'àmbit de la monarquia.

La unió planejada entre la infanta Sança d'Aragó, filla d'Alfons I el Cast, i l'emperador Frederic II Hohenstaufen, que finalment fou segellada entre el mateix emperador i una altra filla d'Alfons, Constança, a Saragossa l'any 1208, va ésser el primer matrimoni catalanogermànic amb els Staufeu.¹¹ Fou seguit pel cèlebre enllaç entre Constança, filla de Manfred de Sicília, i l'infant Pere d'Aragó (futur rei Pere II el Gran), acordat el 1260 i celebrat l'any 1262.¹² La transcendental unió dels Habsburg amb els regnes ibèrics de 1495-1496 va tenir precedents importants ja a finals del segle XIII i començaments del XIV: l'enllaç negociat amb

8. Sobre els contactes germanohispànics a l'Edat Mitjana, vegeu els treballs de Henrich FINKE i Johannes VINCKE a la bibliografia final; JASPert 2004, especialment la bibliografia de les p. 183-217; i, d'altra banda, NEUMANN 1917, i els articles reunits a HERBERS, RUDOLF, VALDEÓN BARUQUE 2002; i a HERBERS, JASPert 2004.

9. Vegeu-ne un extens recull sistemàtic a PARAVICINI 1994-2000.

10. Vegeu FINKE 1937; EMEIS 1962-1963; ONNAU 1972; DOMSTA 1981, p. 593-599.

11. Vegeu les notícies recollides als RI, V 1, 1, doc. 566a; doc. 611a; doc. 1396a; RI, V 1, 2, doc. 5550b; doc. 5550c; RI, V 2, 3, doc. 5793; doc. 5910; doc. 5912; doc. 6008; doc. 6029; RI, V 2,4, doc. 14648; RI, V 4,6, doc. 104; doc. 105. Vegeu també KAMP 1984; SMITH 2000; STÜRNER 1992, p. 105-108; SMITH 2004, p. 26-30, 49-50 i 67-70; RUNDE 2011; JASPert 2015a, p. 97; JASPert 2015b.

12. Vegeu RI, V 1,2, doc. 4734a; RI, V 2, 3, doc. 9280; RI, V 2,4, doc. 14793a. Vegeu també MIRON 1929 [orig. 1913]; SOLDEVILA 1995 [orig. 1950]: I, p. 97-109; PISPISA 1991, p. 403, s. v.; VANLANDINGHAM 1997; JASPert 2015a, p. 99-100, 116-118; JASPert 2015b.

el rei Rodolf d'Habsburg l'any 1284,¹³ finalment no realitzat, per una banda, i el matrimoni efectuat entre el seu nét, Frederic el Bell, i la infanta Elisabet d'Aragó, filla de Jaume II, el 1314, per l'altra.¹⁴ Així, durant la transició del segle XIII al XIV no van ser pocs els matrimonis catalanogermànics efectuats o simplement projectats. El rerefons d'aquests enllaços va ser la política mediterrània que diversos sobirans alemanys desenvoluparen des de l'expansió siciliana dels Hohenstaufen, i la instal·lació del Casal de Barcelona a Sicília arran de les Vespres Sicilianes de 1282 va catapultar la Corona catalanoaragonesa al punt de mira de la cort alemanya. La retirada fàctica de l'Imperi de l'escenari italià a mitjan segle XIV va fer minvar el nombre de contactes, però durant el segle XV es va donar una nova inflexió. El matrimoni projectat entre Joan de Neuburg, fill del rei Robert del Palatinat, i la infanta Isabel d'Aragó, germana de Martí l'Humà, no es va realitzar (VINCKE 1971-1973),¹⁵ però la cèlebre conferència de Perpinyà entre Ferran I d'Antequera i l'emperador Segimon I l'any 1415 va obrir les portes a múltiples viatges de nobles alemanys a Catalunya.¹⁶ La nova política mediterrània dels Habsburg i, més encara, la conquesta de Nàpols per part d'Alfons el Magnànim van fomentar la comunicació entre les corts, malgrat que l'establiment d'un nou enllaç matrimonial directe va haver d'esperar fins la cèlebre unió de 1495.¹⁷

Sens dubte, tots aquests contactes devien deixar petjada en els registres. La seva relativa mancança, abans esmentada, ens obliga a buscar altres vies per trobar notícies sobre la presència de catalans a Alemanya. En aquest sentit, un buidatge sistemàtic de tots els volums dels RI publicats des de mitjan segle XIX ha aportat algunes notícies, complementades per troballes puntuals.

3. *Mobilitat religiosa i àulica*

Tot fent un intent de categorització d'aquestes notícies, les formes de mobilitat catalana cap al centre d'Europa es poden classificar en tres grups. No em voldria esmentar massa amb el primer d'ells, la mobilitat religiosa. Evidentment, tant clergues seculars com regulars es van desplaçar cap a Alemanya; els uns sobretot a causa dels concilis, els altres per raons d'estudi. Molts dels participants catalanoaragone-

13. Jerónimo ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, llib. IV, cap. 52; vegeu també RI, VI 1, doc. 1838.

14. Vegeu ZEISSBERG 1898a; ZEISSBERG 1898b; SCHRADER 1915; FINKE 1908-1922, I, p. 343-383, doc. 230-258; KÜCHLER 1964; FÖSSEL 2008; PÉQUIGNOT 2009, p. 268, 284 i 468-477. Vegeu també MARTÍNEZ FERRANDO 1948, II, p. 342-343, doc. 468 i 469; AVERKORN 2002; DEBRIS 2005, p. 532-534.

15. S'hi podrien afegir les negociacions per casar la infanta Joana d'Aragó, filla de Joan I, amb Prokop de Moràvia l'any 1390 (VINCKE 1959, p. 168-170, doc. 61-62).

16. Vegeu PRINZHORN 1926; ALDÁSY 1935; VENDRELL 1971; SCHWEDLER 2008: p. 459-460; JASPERT 2014, p. 119-141.

17. Vegeu WIESFLECKER 1959; KOHLER 1993; ESTEPA DíEZ 2004; DEBRIS 2005, p. 320-337, 563-573, i 595-597.

sos en els concilis de Constança i de Basilea són coneguts, però en general manquen treballs científics sobre la mobilitat del clergat en general i sobre desplaçaments a Alemanya en concret, i les notícies de les quals disposem són poques.¹⁸

Més important és la segona forma de mobilitat, la que podríem anomenar mobilitat àulica. Aquesta fou practicada per diversos grups de persones, dels quals remarcaré només els quatre més importants. Primerament, aquells que acompanyaven els membres de la família reial quan aquests es desplaçaven cap a Alemanya, és a dir, el seu seguici. Tenim notícies sobre les persones que acompanyaven Constança d'Aragó a la cort siciliana de Frederic II Hohenstaufen l'any 1209 —poc afortunades, per cert, ja que un manament del rei de 1210 informa que el grup havia quedat sensiblement reduït per causa de malalties i havia tingut friccions amb barons locals (RICHARDUS DE SANCTO GERMANO 1888, p. 75, vegeu també RI, V 2,4, doc. 14648). Però Frederic II vivia a Sicília, no a Alemanya, i per tant el seguici de Constança d'Aragó no és el millor exemple si el que volem és estudiar els contactes catalanogermànics. Convé dir de passada que la distància geogràfica existent entre Sicília i Alemanya també tenia els seus efectes negatius sobre els coneixements que els alemanys tenien sobre Catalunya, com ho demostra el fet que l'autor anònim de la *Chronica regis Coloniensis* pensava que la nova reina, és a dir, Constança d'Aragó, era una princesa «paganà»:

Fridericus, filius Heinrici imperatoris, adhuc adolescens, intra Siciliam se plurimo tempora continens, filiam regis Arragonum, et adhuc paganam, sed postea christianam factam, duxit uxorem (ANÒNIM 1880, p. 184).

Hem d'esperar fins a la unió amb un Habsburg el 1314 per trobar notícies sobre un seguici català a Alemanya. En aquest cas, disposem d'un gran nombre de documents que permeten estudiar detalladament l'entorn de la nova reina Elisabet d'Aragó, com ja va fer Heinrich von Zeissberg a finals del segle XIX.¹⁹ Sabem de dames com Blanca de Calders i Alamanda Sopera, que acompanyaven la princesa, i de les dificultats que experimentaven aquestes dones quan eren transportades a un país poc hospitalari i a un entorn desconegut, envoltades de persones que parlaven una llengua que desconeixien; i també coneixem la sort d'alguns acompanyants masculins de la infanta, com Bartomeu Satorre, canonge de Vic, que va ser assassinat a Alemanya per uns compatriotes seus (MARTÍNEZ FERRANDO 1948, II, p. 342-343, doc. 468). La documentació sobre la infanta Elisabet és una font remarcable per estudiar els problemes d'aculturació que la migració matrimonial podia imposar als membres de l'aristocràcia medieval.²⁰

18. BOFARULL I SANS 1882; FINKE 1896-1928; PREISWERK 1902; GOÑI GAZTAMBIDE 1966 (recopilació d'articles publicats entre 1962 i 1965 a la revista *Hispania Sacra*); KÜCHLER 1967; GILLY 1985, p. 2-6 (170 castellans, aragonesos i catalans participaven en el concili de Basilea); VÁZQUEZ JANEIRO 1989; OCHOA BRUN 1991, p. 162-167 i 195-198; ÀLVAREZ PALENZUELA 1992; JASPert 2014, p. 107-117.

19. Vegeu ZEISSBERG 1898a; ZEISSBERG 1898b; SABLONIER 1984; PÉQUIGNOT 2009, apèndix documental p. 63, 172, i 182.

20. Sobre aquesta problemàtica en general, vegeu SPIESS 2006.

La mobilitat àulica va estar marcada de manera prominent per un segon grup, el dels ambaixadors. Els treballs de Ferran Soldevila (SOLDEVILA 1995, orig. 1950-1962) i de Josep Trenchs (TRENCHS 1991, p. 46-47) sobre la casa i la cort de Pere el Gran aporten informació sobre persones enviades pel rei a Alemanya (Salvadoret d'Osca, 1276-1284, Miguel de Tarazona, 1280-1284) per iniciar negociacions sobre un possible enllaç matrimonial.²¹ Tant el matrimoni entre Elisabet i Frederic d'Habsburg com la lluita infructuosa que aquest va portar a terme contra Lluís de Baviera per la corona alemanya van generar tota una sèrie de viatges.²² Es pot afirmar ben bé el mateix per a les negociacions internacionals posteriors, sobretot els viatges diplomàtics de l'ambaixador Joan de Vallterra el 1401²³ i les iniciatives imperials de 1415-1416 per superar el Cisma d'Occident.²⁴ Des de la conquesta catalanoaragonesa de 1443, el nombre d'ambaixades entre Viena i Nàpols augmentà, entre d'altres raons per negociar el matrimoni entre la germana del Magnànim i l'emperador Frederic (EIBL 1998, doc. 62; HEROLD, KOLLER 2001, doc. 178); cinquanta anys més tard, el famós doble enllaç de 1495-1496 també va generar una intensa mobilitat d'ambaixades entre sud i nord.²⁵

La Baixa Edat Mitjana va aportar una nova manera de vincular aquests ambaixadors als propis interessos i de crear xarxes de relacions personals: la possibilitat d'admetre estrangers com a membres d'un orde de cavalleria, com els molts alemanys que van ser rebuts en l'orde de la Gerra pels reis de la Corona de Aragó (CORETH 1952; HYE 1993; SALICRÚ I LLUCH 2004, p. 219 i 254-288; JASPERT 2014, p. 139-140). No tan sols els sobirans catalanoaragonesos, sinó també els reis alemanys van fer ús d'aquesta oportunitat per reforçar els vincles amb estrangers influents. El 1416, Segimon I autoritzà l'entrada de nobles dels regnes d'Aragó, Castella-Lleó i Navarra com a membres de l'orde del Drac Vençut (RI, XI 1, doc. 1930; VENDRELL 1971, p. 33-34). Dos anys més tard, l'emperador hi va rebre Garcia Ferran, i el 1423 va admetre un bufó 'aragonès' anomenat «En Borra» com a familiar seu (RI, XI 1, doc. 2836 i doc. 4885). Antoni Tallander, àlies mossèn Borra, possiblement d'origen occità, va ser un cèlebre bufó al servei dels reis Martí, Ferran I i Alfons el Magnànim. Havia anat el 1416 a la cort de Segimon per recomanació d'Alfons, s'hi va estar un parell d'anys, seguint-la a Lorena, Estrasburg i Ulm, i hi va exercir de mestre de cerimònies. La confiança d'Alfons en ell era tal que li va confiar una delicada missió diplomàtica al concili de Constança el 1416. Ens n'ha arribat una sèrie de cartes informatives adreçades

21. Vegeu també la nota 11.

22. Vegeu ZEISSBERG 1898a, p. 40-48, 58-62, 134-146 i 190-192; SCHROHE 1902; CANELLAS LÓPEZ 1970-1971, p. 325-327; OCHOA BRUN 1991, p. 106-109; HECKMANN 2001; PÉQUIGNOT 2009, p. 156, 254 i 468-477, així com la bibliografia al·ludida a la nota 12.

23. Vincke demostra que les negociacions també tenien com a finalitat acabar amb el Cisma d'Occident. Vegeu WEIZSÄCKER 1882, p. 376-377, doc. 315-317, i 442, doc. 369; WEIZSÄCKER 1888, p. 656, doc. 18; i VINCKE 1971-1973.

24. Vegeu les notes 15 i 22. Sobre els ambaixadors enviats al rei, vegeu particularment FINKE 1889, p. 167. Vegeu la síntesi d'OCHOA BRUN 1991, p. 106-109, 156, 162-167, 195-198 i 203-205; OCHOA BRUN 2002, p. 76-77.

25. Vegeu la nota 14.

al rei, escrites a la manera de crònica i en un to molt planer, en les quals manifesta les seves impressions sobre Alemanya i els alemanys.²⁶

Els bufons com mossèn Borra formaven part d'un tercer grup ben definit de mobilitat àulica: el grup dels metges, músics, artistes, heralds i altres especialistes de la cultura de cort que es traslladaven a centres forans. El 1326 Elisabet d'Aragó va demanar al seu pare, Jaume II, que enviés metges a Alemanya per curar-la de les cataractes que patia —la reina catalana diu expressament que a Alemanya no es trobaven especialistes tan bons com a casa seva—, i també sabem que Alfons el Benigne va enviar-hi el metge Jaume Sarroca a tractar la seva germana (FINKE 1908-1922, I, p. 379-380, doc. 256; III, p. 551). Artistes com Pere Dalmau van ser enviats a Flandes per aprendre estils i tècniques nous, però no sabem si van seguir el viatge fins a Alemanya (ESPAÑOL BERTRAN 1997, p. 91-93). Pel que fa als músics, a part del cas de mossèn Borra, valen com a exemple els ministrers que Pere el Cerimoniós i l'infant Joan van enviar a França i a Alemanya el 1352 i el 1386, respectivament, 'per visitar les escoles de música' i 'per aprendre a les escoles de música'.²⁷ Ara bé, cal recordar que el nombre de músics centreeuropeus que venien a Catalunya va ser molt més alt que el de músics catalans, valencians o aragonesos arribats a terres alemanyes, com han demostrat àmpliament Higiní Anglès i Johannes Vincke.²⁸

El mateix pot dir-se dels cavallers i mercenaris, el quart i últim grup de mobilitat àulica. A aquest grup corresponen els dos combatents de Nuremberg —Hug Desplà i Pere de Subirats—, que van servir militarment l'emperador Segimon contra els venecians després d'acceptar-ne la invitació transmesa pels ambaixadors imperials enviats a Aragó i Catalunya l'any 1425 (la petició a RI, XI 2, doc. 6426). Amb aquesta mateixa funció també es va donar el cas contrari, és a dir, el de cavallers alemanys que van ser demanats pels reis o infants catalanoaragonesos, com demostren sengles peticions i guiatges de Pere el Cerimoniós i Pere de Portugal en favor de mercenaris alemanys (VINCKE 1959, p. 115-117 i 143-144, doc. 14-16; SELZER 2004).²⁹ Amb aquests músics i mercenaris ja estem tocant la

26. Mossèn Borra (Barcelona?, c. 1360-Càpua, 1446), molt estimat i afavorit pels reis, és soterrat en un ric sepulcre al claustre de la catedral de Barcelona, l'efígie de bronze del qual el representa amb indumentària cortesana. El seu amic Ausiàs March li dedicà el poema CVII *Oh, quant és foll qui tem lo forçat cas*. Vegeu, fonamentalment, RIPOLL I VILAMAJOR 1868; BOFARULL I DE SARTORIO, BOFARULL I SANS 1895; FINKE 1903, p. 93-98; FINKE 1936; DURAN I CAÑAMERAS 1952-1955, p. 43-44; ANGLÈS 1975-1976 (orig. 1958), p. 1325-1328; LESSER 1959; JASPert 2014.

27. «Pro visitandis scolis musicorum ad Francie et Alamanie partes se transferant» (VINCKE 1959, p. 138, doc. 4); «ut in scolis proficiant musicorum» (RUBIÓ I LLUCH 1908-1921, II, p. 290-291, doc. 299; i 297-298, doc. 306). Vegeu també la carta escrita el 1392 a l'emperador i a altres reis per part de Violant de Bar en favor del «fidelis familiaris et domesticus noster Johannes Petri civitatis de Naches» (VINCKE 1963, p. 191, doc. 2).

28. Vincke aporta moltes més referències a l'apèndix documental (VINCKE 1959, p. 137-182). Vegeu RUBIÓ I LLUCH 1908-1921, II, p. 297-298, doc. 306; ANGLÈS 1925; ANGLÈS 1936; ANGLÈS 1975-1976; VINCKE 1959, p. 112-115. Vegeu també GÓMEZ I MUNTANÉ 1979.

29. En altres casos no és fàcil distingir si les cartes en favor de cavallers alemanys es refereixen a cavallers errants, aventurers o mercenaris (vegeu VINCKE 1959 i les llistes de SALICRÚ I LLUCH 2004, p. 254-288).

tercera forma de mobilitat catalana cap a l'Imperi després de la mobilitat religiosa i la mobilitat àulica. La podríem anomenar mobilitat econòmica.

4. *Mobilitat econòmica*

Atesa la importància econòmica de Catalunya dintre de la Corona d'Aragó, seria d'esperar que un nombre considerable d'individus especialitzats —artesans o mercaders— hagués emprès el viatge cap al centre d'Europa. De fet, coneixem bé la importància dels catalans entre els *hispani* de Bruges i, més tard, d'Anvers, on formaven una comunitat clarament definida i amb una identitat marcada, com ho demostra la fundació d'un consolat català a Bruges l'any 1330 (GILLIODTS, VAN SEVEREN 1901; MARÉCHAL 1953; DESPORTES BIELSA 1999).³⁰ Els catalans hi comerciaven amb col·legues alemanys i fins i tot compartien amb aquests un mateix lloc de reunió i allotjament: primerament, el convent dels carmelites de la ciutat, on fins a finals del segle XIV es reunien tant els alemanys com els catalans; després, la casa situada al Beursplein, que el 1396 tenien llogada els catalans i que era al costat de la casa dels alemanys; i, d'altra banda, els dos grups fins i tot compartien allotjament a l'hostal Van Beurse, molt popular tant entre alemanys com entre catalans (HENN 1999, p. 136; DESPORTES BIELSA 1999, p. 384-385).³¹ Les poquíssimes notícies que tenim de mercaders catalans en terres germàniques semblen indicar que l'interès per Alemanya era ben diferent del de Flandes, tot i que sabem de l'existència d'algun mercader català en aquelles terres. Ja per l'any 1361, l'emperador Carles IV es va disculpar formalment a Pere el Cerimoniós per la detenció de dos mercaders catalans —Bernat Amargós i Bernat Sesvalls— i pel segrest dels seus béns per part d'un comte de l'àrea de Constança a instància d'un ciutadà de la mateixa Constança (VINCKE 1959, p. 142, doc. 11). És possible que els catalans intentessin penetrar en el lucratiu mercat d'exportació de teixits alemanys, però aparentment no van tenir èxit, ja que no tenim constància de comerciants catalans en el Rin superior. Vuitanta anys més tard, una història similar es va repetir a la ciutat de Frankfurt del Main. El 15 de juny de 1445 el Consell de Cent barceloní envià una protesta al consell de Frankfurt (CAPMANY I DE MONTPALAU 1779-1792, II, p. 265-266, doc. 172). Segons aquest escrit, Berenguer Aguilar i Francesc Artús, mercaders i ciutadans de Barcelona, havien perdut la seva càrrega de safra a causa de les calúmnies llançades pels seus competidors alemanys contra la qualitat de la seva mercaderia. Els magistrats barcelonins sospitaven —segurament amb raó— que aquesta operació el que buscava era expulsar els catalans del mercat alemany: «quidam emuli extranei ad partes ipsas circumvenientes, moti potius invidia quam bono zelo et, ut creditur, ad extirpan-

30. Vegeu també PIFARRÉ TORRES 2002, tot i que, a causa de la documentació que utilitza, es concentra gairebé exclusivament en els vincles econòmics italo-catalans.

31. Sobre el comerç alemany entre la Corona d'Aragó i Flandes, vegeu també HINOJOSA MONTALVO 2007, p. 268-270.

dum mercatores nostros a partibus circumvecinis vestras», i van amenaçar amb represàlies si els culpables no eren castigats. Els consellers hi al·ludien expressament a la bona rebuda que d'altres mercaders catalans havien tingut a la ciutat abans: «usquequaque mercatores hujus civitatis in partibus vestrae circumspectionis cum eorum rebus et mercibus, per vos et alios ibi convenientes bene pertracti fuerint...» (CAPMANY I DE MONTPALAU, 1779-1792, *ibid.*).

I això fa pensar que hi havia una certa tradició de presència catalana a Frankfurt. Tanmateix, no tenim més notícies sobre comerciants catalans a la ciutat del Main. Els casos de 1361 i de 1445 són, doncs, notícies molt aïllades. Certament, hi ha una gran manca de documentació, però la poca que tenim deixa entreveure que alguns catalans aventurers van intentar entrar en el mercat alemany sense èxit; un mercat molt hermètic degut no tan sols a la resistència local sinó també als problemes lingüístics.

Aquest fracàs és més estrident encara si es compara amb la presència alemanya a Catalunya. L'exemple de Barcelona indica que els mercaders alemanys van aconseguir, des de finals del segle XIV, no tan sols entrar a l'àmbit comercial català sinó que, durant el segle següent, aquests mercaders forans van constituir una colònia ben diferenciada, cohesionada pels vincles del matrimoni, els interessos econòmics comuns i les activitats socials i religioses. Les grans societats mercantils de Ravensburg i dels Ankenreute mantenien representants fixos a la ciutat, i la comunitat de mercaders alemanys nomenava un delegat per defensar els seus interessos davant del rei. Els alemanys fins i tot tenien una confraria i un lloc de sepultura propi reservat als membres de la seva «nació», com diuen els documents.³² Un cop més, tot això es busca a l'en va en el cas dels catalans a l'Imperi. De fet, els alemanys van crear una xarxa pròpia de distribució terrestre de productes catalans cap al nord d'Europa, prolongant així considerablement la xarxa de comerç mediterrani marítim dominada pels italians i els catalans. D'aquesta manera, els alemanys van contribuir, indirectament, a la presència catalana a l'estranger (COULON 2010).³³

Com es presenta la situació pel que fa a la mobilitat d'artesans? Tant la historigrafia burgesa com la d'arrel marxista han oblidat la important contribució dels artesans a la mobilitat medieval. Malauradament, tampoc trobem artesans catalans a les ciutats alemanyes. Una altra vegada, la comparació amb la diàspora alemanya a Catalunya és útil per posar de manifest la diferència. Des de la primera meitat del segle XV documentem a Barcelona una quantitat considerable d'artesans alemanys productors d'articles especialitzats. La fabricació de certs tipus de bonets i de boses, per exemple, sembla haver estat en mans d'artesans alemanys, sovint oriünds de la zona renana. La construcció d'orgues va ser un altre sector marcat pel *know-how* alemany, igual que la fabricació de rellotges, com ho demostra la contractació de sengles professionals per part d'esglésies i monestirs (MITJÀ 1958; VINCKE 1959,

32. Vegeu HAEBLER 1901; HAEBLER 1902; MITJÀ 1958; MITJÀ 1962; RUBIÓ I BALAGUER 1962; JASPERT 2002; DIAGO HERNANDO 2002; JASPERT 2005.

33. Agraïxo a l'amic Damien Coulon la gentilesa de deixar-me el text abans de la publicació.

p. 121-125; JASPERT 2002, p. 439-442). Però a finals de l'Edat Mitjana el domini propi de la tecnologia alemanya per excel·lència —com bé se sap— va ser la impremta incunable.³⁴ La comparació d'aquest ampli espectre d'activitats alemanyes a Catalunya amb la presència de l'artesanat català a l'estranger és decebedora: igual que en el cas dels mercaders, una recerca sistemàtica en la documentació dels tres centres econòmicament més poderosos de l'Imperi —Nuremberg, Frankfurt i Colònia— no aporta resultats. A l'Alemanya baixmedieval, no existia cap ram de la manufactura que hagués estat domini dels catalans, ni tan sols s'han trobat referències a artesans catalans presents a les ciutats alemanyes.

Els contactes dels catalans amb l'Imperi semblen haver-se desenvolupat sobretot mitjançant 'tercers llocs', és a dir, a través de punts de trobada situats fora d'Alemanya, on els catalans adquirien coneixements d'Alemanya i on podien establir relacions personals amb alemanys: Roma o Avinyó, en el cas dels clergues, Gènova o Bruges, en el cas dels mercaders, corts reials i principesques importants, com la de Borgonya o la de França, pel que fa als músics, heralds i artistes. Podria semblar que amb aquest resultat desil·lusionant un estudi sobre Catalunya i els catalans a l'Imperi Romanogermànic s'hagués d'acabar aquí. Però justament la massiva presència d'alemanys a Catalunya durant el segle XV obre una via per reavaluar la presència catalana a l'Imperi: una via d'investigació ignorada fins ara.

5. *El català a l'Imperi Romanogermànic*

Quan el viatger Hieronymus Münzer va passar per Barcelona l'any 1494 va rebre una invitació dels seus compatriotes Georg Rasp d'Augsburg, Erhard Wigand de Mergentheim i Wolfgang Färber d'Ulm per anar a sopar a casa seva. Durant la vetllada, el viatger va quedar meravellat tant pel menjar —diu expressament que el sopar es va conduir «more cathalonorum»— com per les estranyes danses i la música que li foren presentades (PFANDL 1920: 13). Evidentment, els amfitrions s'havien integrat en la cultura del país, s'havien 'catalanitzat' per expressar-ho de forma planera. El relat de Münzer planteja la pregunta de quins elements de la cultura catalana s'emportaven a casa seva aquells alemanys que havien passat temporades llargues a Catalunya.

És una pregunta difícil de respondre, perquè pertany al camp de l'aculturació i la transferència cultural que sempre ha de fer front a la manca de documentació fiable per a estudiar-les. Una via per respondre-la podria ser l'anàlisi de les dotacions religioses fetes per part de mercaders amb activitat internacional després de la seva tornada, per determinar si van ajudar a introduir nous cultes en les seves terres d'origen (FLACHENECKER 1999; JONES 2000).³⁵ És un repte que encara

34. Vegeu HAEBLER 1924; VINDEL 1945-1954; MADURELL I MARIMON, RUBIÓ I BALAGUER 1955; RUBIÓ I BALAGUER 1993, p. 215-277.

35. Recordem, d'altra banda, les relíquies de les onze mil verges enviades per la ciutat de Colònia a la ciutat de Barcelona (VINCKE 1951, p. 11).

ni s'ha començat a afrontar. Un altra possibilitat podria ser l'estudi de la llengua dels mercaders. A Catalunya no cal explicar el fenomen de la diglòssia, és a dir, la coexistència de dues llengües en una regió, amb tots els efectes tant positius com negatius que pot tenir sobre la llengua i la cultura (MARFANY 2008). Encara que pugui semblar un anacronisme a primera vista, ens podem preguntar si és possible detectar senyals d'aquest fenomen lingüístic entre els mercaders alemanys a la Catalunya del segle XV.

La documentació de les grans companyies mercantils alemanyes medievals ha desaparegut gairebé del tot. Tan sols resta un corpus que va sobreviure quasi miraculosament en un monestir cistercenc i que va ser estudiat i editat per Alois Schulte fa uns cent anys. Es tracta de cartes, comptes i informes de la Gran Companyia de Ravensburg del segle XV (HEYD 1890; SCHULTE 1923; EITEL 1984; MEYER 2001). Aquestes actes estan redactades en un alemany meridional medieval no gaire fàcil d'entendre pel lector modern. Però si es fa l'esforç d'analitzar els documents amb atenció, hom es queda sorprès no tan sols per l'ampli ventall d'informació que contenen, sinó també pel gran nombre d'estrangerismes. El lector es topa amb italianismes, occitanismes, castellanismes... i també amb catalanisms. Més encara: una quantificació del nombre d'estrangerismes duta a terme pel filòleg Karl Krieger (KRIEGER 1933, p. 63-78) demostrà que els catalanisms sobrepassen en molt les altres influències. Aquest fet es deu, sens dubte, a la gran importància econòmica que el comerç catalanogermànic tenia per a la societat de Ravensburg i a les llargues estades dels factors alemanys en terres catalanes.

Les actes de la Gran Companyia de Ravensburg són, doncs, una prova fascinant i irrefutable dels efectes que la immersió cultural podia —i encara pot— exercir sobre aquells que passen temporades llargues a l'estranger. Però, hi ha una font més impressionant encara; una font molt menys coneguda que les actes de la societat de Ravensburg. Es tracta d'un llibre de comptes escrit l'any 1495 i conservat en l'actualitat a l'arxiu municipal d'Ulm, al sud d'Alemanya, un centre de la producció de fustany no gaire lluny de Stuttgart. El manuscrit va ser editat l'any 1987 de manera força deficient per un advocat afeccionat a la història econòmica, però des de llavors resta totalment ignorat pel medievalisme alemany (KOHLE 1968; KOHLE 1987).

Conté les actes d'una societat creada l'11 d'octubre de 1490 per dos mercaders d'Ulm, Jakob Ehinger i Wolfgang Färber, per comerciar a la zona mediterrània. Més ben dit: per comerciar en el triangle del comerç germanomediterrani situat entre Suàbia, Gènova i Catalunya. Tant el contracte com els comptes de l'any 1495 estan recollits en el manuscrit d'Ulm, i les dades permeten entreveure perfectament la xarxa de relacions econòmiques i socials que els alemanys creaven tant amb compatriotes com amb catalans. També es poden determinar clarament els productes amb els quals els dos mercaders alemanys i els seus factors comerciaven —exportaven sobretot fustany d'Alemanya, d'altres tèxtils d'Itàlia i França i objectes de ferro, i importaven safrà i cuir des de Catalunya.

Algunes altres notícies extretes dels arxius catalans i de les actes de la companyia de Ravensburg permeten ampliar els nostres coneixements sobre Jakob

Ehinger i Wolfgang Färber: «Jacob Ehinger de Ulma» apareix des de 1479-1480 en els registres del ‘dret d’alemanys’ conservats a l’Arxiu de la Corona d’Aragó i fou reconegut com a hereu del mercader Gabriel Ehinger quan aquest va morir a Barcelona l’any 1480.³⁶ Comercia amb teixits, però també amb corall, la qual cosa li va aportar a la seva pàtria el sobrenom d’‘home del corall’ («Korallenmann»). Des de 1499 va ser diverses vegades batlle de la seva ciutat natal, la qual representava com a ambaixador a l’exterior; Jakob Ehinger va morir l’any 1506 (SCHULTE 1923, I, p. 350 i III, p. 470-473; KOHLER 1987, p. 41-45). Wolfgang Färber (o Ferber), en canvi, apareix des de 1490 a Barcelona, Saragossa i València com a mercader i exportador de fustany d’Isny i Sankt Gallen (SCHULTE 1923, I, p. 350 i III, p. 470-473; PEYER 1959, I, p. 381-382, doc. 707; KOHLER 1987, p. 51-52). La companyia que va fundar amb Jacob Ehinger va continuar activa fins a la mort de Wolfgang el 1502.

El que més interessa per al nostre tema és el llenguatge dels esmentats comptes. És realment sorprenent, perquè el text està redactat en una llengua híbrida pròpia: una mena de catalanoalemany. Un exemple serà suficient per donar una impressió de la hibridació lingüística que conté:

Item uff jacob echinger sol er nemen
uf das ernt gen nürenberg a
pagar a ssteffan wollffrain 200 gulden
que son 157 £ 4 ß

Item venj per el 1 pel marognjn
a Linhart Gundelfinger

Item me dona per el johan Tuocher per
la carga del seu saffra que lj
ljura endras hillenson a pessat
net 314 £ 6 oz ffiunt 697 £ 8 ß

Item lj ffas bo per wollff am grabe
per resta de son compta lj es rest-
at deutor 34 £ 1 ß 4 jaquesos

item per el trametj 1 dozana pelles a
jacob echinger lo que sera prosnyt
in der oster mess nam ich uff jacob
echinger ffur jn uff sin rechnug
753 gulden rinisch que sin 583 £ 22 ß.³⁷

Com es pot comprovar, no es tracta tan sols de paraules catalanes isolades que els mercaders inclouen en els seus comptes, sinó de frases senceres; no es tracta, per tant, de termes tècnics catalans, sinó del reflex de la llengua parlada

36. AHPB, Andreu Mir, plec de testaments 1472-1490, plec 8, 29-IX-1480.

37. Stadtarchiv Ulm, U 6175, f. 41r (agraeixo al Dr. Gudrun Litz, d’Ulm, que me’n facilités una reproducció digital); edició molt deficient a KOHLER 1968, p. 43(2).

o del llenguatge escrit dels contractes i registres comercials. Una lectura del text sencer també demostra que els alemanys formaven participis passius alemanys de verbs catalans («gesortiert», «gespendiert») i que creaven noves paraules construint formes verbals o nominals alemanyes de radicals catalans. Així, els alemanys parlaven de 'resposta' i no de «Antwort», de «botigieren» i no de «lagern», de la 'càrrega' i no del «Ladung» etc.

Es podria suposar que la llengua emprada hagués servit a un mercader determinat com a codi secret perquè d'altres comerciants no poguessin entendre'n el contingut. Però el manuscrit està escrit almenys per dues persones que utilitzaven la mateixa barreja lingüística. Per cert, un d'ells (Wolfgang Färber) és precisament un dels mercaders alemanys que van invitar Hieronymus Münzer a un sopar català. A més a més, la mateixa tipologia documental —els comptes d'una societat— contradiu aquesta hipòtesi, ja que el manuscrit havia de servir perquè d'altres socis i els factors de la societat comprovesin que els comptes estaven en regla. Així, doncs, es pot deduir que el català gaudia d'una acceptació i una difusió tant alta entre certs grups de mercaders alemanys del Rin superior que fou acceptat, en contextos concrets, com a llengua de negocis. Tan sols amb aquest rerefons s'acaba d'entendre la impressió del primer vocabulari català-alemany / alemany-català, efectuada el 1502 per un alemany establert a Catalunya, Hans o «Joan» Rosenbach (Stegmann 1991).³⁸ Potser aquesta descoberta podrà contribuir una mica a la reconstrucció del vocabulari internacional del comerç mediterrani baixmedieval que situà el català al lloc que mereix.

6. Conclusions

En conclusió, mentre que la presència física dels catalans a l'Imperi Romanogermànic va ser molt feble, la llengua catalana sí que va gaudir d'una certa presència en terres centreeuropees, però no a causa de la —d'altra banda indubtable— '*presència catalana* en l'espai de trobada del Mediterrani', sinó gràcies a la presència alemanya en el mateix Mediterrani baixmedieval.

Bibliografia

- ALDÁSY, Antal, 1935. "Les rapports de Sigismond avec le royaume d'Aragon", *Estudis Universitaris Catalans*, 20, p. 1-49
- ÁLVAREZ PALENZUELA, Vicente Ángel, 1992. *La situación europea en época del Concilio de Basilea: informe de la delegación del Reino de Castilla*, León: Centro de Estudios e Investigación «San Isidro» – Archivo Histórico Diocesano
- ANGLÈS, Higiní, 1975-1976. *Scripta musicologica*, ed. José López-Calo, 3 vols., Roma: Edizione di Storia e Letteratura

38. ROSSEBASTIANO BART 1983 edita i estudia el model italià sobre el que es fonamenta el vocabulari català. Sobre Rosenbach, vegeu VILA 1998; i RODES CATALÀ 2003.

- 1936. “El músic Jacomí al servei de Joan I i Martí I durant els anys 1372-1404”, *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch: miscel·lània d'estudis literaris, històrics i lingüístics*, 3 vols., Barcelona: Impr. de la Casa de Caritat, vol. 1 [=*Estudis Universitaris Catalans*, 21], p. 613-625
- 1925. “Els cantors i organistes franco-flamencs i alemanys a Catalunya els segles XIV-XVI”, *Gedenkboek aangeboden aan Dr. D. Scheurleer op zijn 70sten Verjaarsdag*, s'Gravenhage: Nijhoff, p. 50-65 [reimpr. dins Anglès 1975-1976: II, 735-752]
- ANÒNIM, 1862. “Chronik aus kaiser Sigmund's zeit bis 1434 mit Fortsetzung bis 1441”, *Die Chroniken der fränkischen Städte: Nürnberg I*, ed. Karl Hegel, Leipzig: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek (Die Chroniken der deutschen Städte, 1), p. 344-414
- ANÒNIM, 1880. *Chronica regia Coloniensis (Annales maximi Colonienses)*, ed. Georg Waitz, Hannover: Hahn (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi, 18)
- ANTELO IGLESIAS, Antonio, 1997. “Estado de las cuestiones sobre algunos viajes y relatos de viajes por la Península Ibérica en el siglo XV: caballeros y burgueses”, *Temas Medievales*, 7, p. 147-168
- AVERKORN, Rafaela, 2002. “Adelige Fremdheit im Spannungsfeld zwischen Macht und Religion: Studien zur Iberischen Halbinsel im Spätmittelalter”, *Imperios sacros, monarquías divinas: Primer coloquio internacional del grupo europeo de investigación histórica «Religión, poder y monarquía» (Castelló de la Plana – Vinaròs, España, 19, 20 y 21 de noviembre de 2001)*, Carles Rabassa, Ruth Stepper (ed.), Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, p. 219-268
- BOFARULL I SANS, Francesc de, 1882. *Felipe de Malla y el Concilio de Constanza: estudio histórico-biográfico. Documentos justificativos y correspondencia diplomática de los embajadores aragoneses*, Girona: Impr. y Librería de Paciano Torres
- BOFARULL I DE SARTORIO, Manuel, BOFARULL I SANS, Francesc de, 1895. “Tres cartas autógrafas e inéditas de Antonio Tallander, mossén Borra, maestro de los albardanes de D. Fernando el de Antequera y algunos documentos desconocidos relativos al mismo personaje”, *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 5, p. 3-100
- CANELLAS LÓPEZ, Ángel, 1970-1971. “Fuentes de Zurita: Documentos de del cronista, relativos a los años 1302-1478”, *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, 23-24, p. 267-405
- CAPMANY I DE MONTPALAU, Antoni, 1779-1792. *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, 3 vols., Madrid: Antonio Sancha [reimpr. Barcelona: Càmara Oficial de Comercio y Navegación de Barcelona, 1961-1963]
- CAVINA, Marco, 2003. *Il duello giudiziario per punto d'onore: genesi, apogeo e crisi nell'elaborazione dottrinale italiana (sec. XIV - XVI)*, Torino: Giappichelli
- CORETH, Anna, 1952. “Der Orden von der Stola und den Kannkeln und dem Greifen (Aragonesischer Kannenorden)”, *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, 5, p. 34-62
- COULON, Damien, 2010. “Des vallées pyrénéennes au coeur de l'Europe et au Levant: Barcelone, interface entre réseaux marchands à différentes échelles à la fin du Moyen Age”, *Réseaux marchands et réseaux de commerce: concepts récents, réalités historiques du Moyen Âge au XIXe siècle*, Damien Coulon (ed.), Strasbourg : Presses Universitaires de Strasbourg, p. 19-42

- DEBRIS, Cyrille, 2005. “*Tu, felix Austria, nube: la dynastie de Habsbourg et sa politique matrimoniale à la fin du Moyen Âge (XIIIe - XVIe siècles)*”, Turnhout: Brepols (Histoires de famille, 2)
- DESSPORTES BIELSA, Pablo, 1999. “El consulado catalán de Brujas (1330-1488)”, *Aragón en la Edad Media*, 14, p. 375-390
- DIAGO HERNANDO, Máximo, 2002. “Los mercaderes alemanes en los Reinos Hispanos durante los siglos bajomedievales: actividad de las grandes compañías en la Corona de Aragón”, *España y el ‘Sacro Imperio’: procesos de cambios, influencias y acciones reciprocas en la época de la «europeización» (siglos XI-XIII)*, Julio Valdeón Baroque, Klaus Herbers, Karl Rudolf (ed.), Valladolid: Universidad de Valladolid, p. 299-327
- DOMSTA, Hans J., 1981. *Geschichte der Fürsten von Merode im Mittelalter*, vol. 2, Düren: Dürener Geschichtsverein (Beiträge zur Geschichte des Dürener Landes, 16)
- DURAN I CAÑAMERAS, Fèlix, 1952-1955. “Margarida de Prades”, *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 1 (1952), 47-51; 2 (1953), 43-46; i 3-4 (1954-1955), p. 33-36
- EIBL, Elfie-Marita (ed.), 1998: *Die Regesten Kaiser Friedrichs III, Heft II: Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken des Freistaates Sachsen*, Wien: Böhlau
- EITEL, Peter, 1984. *Die Große Ravensburger Handelsgesellschaft*, Ravensburg: Ulmer Volksbank (Ravensburger Stadtgeschichte, 13)
- EMEIS, Dieter, 1962-1963. “Die Spanientradition der Herren von Merode im 14. Jahrhundert”, *Homenaje a Johannes Vincke*, vol. 1, Madrid: Goerres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft, p. 243-250
- ESPAÑOL BERTRAN, Francesca, 1997. “La transmisión del conocimiento artístico en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV)”, *Cuadernos del CEMYR*, 5, p. 73-114
- ESTEPA DíEZ, Carlos, 2004. “Política matrimonial en el siglo XV: el Ducado de Borgoña, los Reinos Ibéricos y el Imperio”, «*Das kommt mir Spanisch vor*»: *Eigenes und Fremdes in den deutsch-spanischen Beziehungen des späten Mittelalters*, Klaus Herbers, Nikolas Jaspers (ed.), Münster – Berlin: LIT-Verlag (Geschichte und Kultur der Iberischen Welt, 1), p. 65-85
- FINKE, Heinrich, 1937. “Die angeblich gefälschte Korrespondenz der aragonischen Könige mit Walram Scheiffert von Merode”, *Historisches Jahrbuch*, 57, p. 93-98
- 1936. “Mossen Borra in Deutschland”, dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch: miscel·lània d'estudis literaris, històrics i lingüístics*, Barcelona: Atenas A.G., vol. 2 [= *Analecta Sacra Tarraconensia*, 12], p. 149-160
- 1908-1922. *Acta Aragonensia: Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II (1291-1327)*, 3 vols., Leipzig: Rothschild [reimpr. Aalen, Scientia, 1966-1968, amb els «Nachträge und Ergänzungen» publicats el 1933]
- 1903. *Bilder vom Konstanzer Konzil*, Heidelberg: Winter (Neujahrsblätter der Badischen Historischen Kommission, N.F., 6)
- 1896-1928. *Acta Concilii Constanciensis I-IV*, Münster: Regensburg
- Finke, Heinrich, 1889. *Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils*, Paderborn: Schöningh
- FLACHENECKER, Helmut, 1999. “Patrozinienforschung in Deutschland”, *Concilium Medii Aevi*, 2, p. 145-163

- FÖSSEL, Amalie, 2008. "Testamente römischer Königinnen im mittelalterlichen deutschen Reich", *Herrscher- und Fürstentestamente im westeuropäischen Mittelalter*, ed. Brigitte Kasten, Köln: Böhlau (Norm und Struktur, 29), p. 393-414
- GILLIODTS-VAN SEVEREN, Louis, 1901. *Cartulaire de l'ancien Consulat d'Espagne à Bruges: recueil de documents concernant le commerce maritime et intérieur; le droit des gens public et privé, et l'histoire économique de la Flandre*, vol. 1, Bruges: De Plancke (Recueil de chroniques, chartes et autres documents concernant l'histoire et les antiquités de la Flandre, sér. 3, 2)
- GILLY, Carlos, 1985. *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600: ein Querschnitt durch die spanische Geistesgeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt*, Basel: Helbing und Lichtenhahn (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft, 151)
- GÓMEZ I MUNTANÉ, M. Carme, 1979. *La música en la Casa Real catalano-aragonesa durante los años 1336-1442*, 2 vols., Barcelona: Antoni Bosch
- GOÑI GAZTAMBIDE, José, 1966. *Los españoles en el Concilio de Constanza: notas biográficas*, Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas
- HAEBLER, Konrad, 1924. *Die deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts im Auslande*, München: Rosenthal
- 1902. "Das Zollbuch der Deutschen in Barcelona 1425-1440", *Württembergische Vierteljahreshefte für Landesgeschichte*, N.F., 11, p. 1-35 i 352-417
- 1901. "Das Zollbuch der Deutschen in Barcelona (1425/1440)", *Württembergische Vierteljahreshefte für Landesgeschichte*, N.F., 10, p. 111-160, 321-363
- HECKMANN, Marie-Luise, 2001. "Das Doppelkönigtum Friedrichs des Schönen und Ludwigs des Bayern (1325-1327): Vertrag, Vollzug und Deutung im 14. Jahrhundert", *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 109, p. 53-81
- HENN, Volker, 1999. "Der 'dudesche kopman' zu Brügge und seine Beziehungen zu den 'nationes' der übrigen Fremden im späten Mittelalter", *«Kopet uns werk by tyden»: Beiträge zur hansischen und preußischen Geschichte: Walter Stark zum 75. Geburtstag*, Nils Jörn, Detlef Kattinger, Horst Wernicke (eds.), Schwerin: Helms, p. 131-142
- HERBERS, Klaus, 2004. "Die ‚ganze‘ Hispania: der Nürnberger Hieronymus Münzer unterwegs - seine Ziele und Wahrnehmung auf der Iberischen Halbinsel (1494-1495)", *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*, Rainer Babel, Werner Paravicini (ed.), Ostfildern: Thorbecke, p. 293-308 (Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte. Beihefte, 60)
- HERBERS, Klaus, RUDOLF, Karl, VALDEÓN BARUQUE, Julio (ed.), 2002. *España y el 'Sacro Imperio': procesos de cambio, influencias y acciones recíprocas en la época de la «europeización» (siglos XI-XIII)*, Valladolid: Universidad de Valladolid
- HERBERS, Klaus, JASPERT, Nikolas (ed.), 2004. *Das kommt mir Spanisch vor: Eigenes und Fremdes in den deutsch-spanischen Beziehungen des späten Mittelalters*, Münster: Lit-Verlag (Geschichte und Kultur der Iberischen Welt, 1)
- HEROLD, Paul, KOLLER, Heinrich (ed.), 2001. *Die Regesten Kaiser Friedrichs III, Heft 13: Die Urkunden und Briefe des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1447-1457)*, Wien: Böhlau
- HEYD, Wilhelm, 1890. *Die grosse Ravensburger Gesellschaft*, Stuttgart: Cotta (Beiträge zur Geschichte des deutschen Handels)
- HINOJOSA MONTALVO, José, 2007. *De Valencia a Flandes: la nave della frutta*, València: Fundació Jaume II el Just

- HOENSCH, Jörg K., KEES, Thomas, 1995. *Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg (1368- 1437)*, Warendorf: Fahlbusch (Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit, 6)
- HYE, Franz-Heinz von, 1993. "Testimonios sobre órdenes de caballería españolas en Austria y en estados vecinos (Bohemia, Alemania, Suiza y Hungría)", *En la España Medieval*, 16, p. 169-187
- ISRAEL, Uwe, ORTALLI, Gherardo (ed.), 2009: *Il duello fra medioevo ed età moderna: prospettive storico-culturali*, Roma: Viella
- JASPERT, Nikolas, 2015a. "Indirekte und direkte Macht iberischer Königinnen im Mittelalter: 'Reginale' Herrschaft, Verwaltung und Frömmigkeit", *Mächtige Frauen?: Königinnen und Fürstinnen im europäischen Mittelalter (11.-14. Jahrhundert)*, Claudia Zey (ed.), Ostfildern: Thorbecke, p. 73-130 (Vorträge und Forschungen 81)
- 2015b. "Le due Costanze. I rapporti svevo-aragonesi e le potenzialità di un potere 'reginale'", *Civiltà a contatto nel Mezzogiorno normanno svevo. Economia, società, istituzioni*, Pasquale Cordasco (ed.), Bari (Atti XXI Giornate Normanno Sveve) (en premsa)
- 2014. "Das aragonesische Dilemma. Die Heimat Benedikts XIII. zwischen Obödienzstreit, herrschaftlichem Umbruch und internationaler Verflechtung", *Das Konstanzer Konzil als Europäisches Ereignis*, Gabriela Signori, Birgit Studt (eds.), Ostfildern: Thorbecke, p. 107-141
- 2005. "Corporativismo en un entorno extraño: las cofradías de alemanes en la Corona de Aragón", *XVIII Congrès internacional d'història de la Corona d'Aragó: Actes*, ed. Rafael Narbona Vizcaino, València: Universitat de València, p. 1785-1806
- 2004. "Die deutschsprachige Mittelalterforschung und Katalonien: Geschichte, Schwerpunkte, Erträge", *Zeitschrift für Katalanistik*, 17, p. 155-226
- 2002. "Ein Leben in der Fremde: Deutsche Handwerker und Kaufleute im Barcelona des 15. Jahrhunderts", dins *Ein gefüllter Willkomm: Festschrift für Knut Schulz zum 65. Geburtstag*, ed. Franz J. Felten – Stephanie Irrgang – Kurt Wesoly, Aachen: Shaker, p. 435-462
- JONES, Graham, 2000. "Patrozinien in Deutschland: towards a pilot project", *Concilium Medii Aevi*, 3, p. 215-221
- KAMMEL, Frank Matthias, 2006. "Kaiser Sigismund und die Reichsstadt Nürnberg", *Sigismundus rex et imperator: Kunst und Kultur zur Zeit Sigismunds von Luxemburg (1387-1437)*, Imre Takács, Zsombor Jékely (eds.), Mainz: von Zabern, p. 480-486
- KAMP, Norbert, 1984. "Constanza d'Aragona", *Dizionario biografico degli Italiani*, 30, p. 356-359
- KERLER, Dietrich, 1956. *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht (Deutsche Reichstagsakten, Ältere Reihe, 9)
- KOHLER, Alfred, 1993. "Die Doppelhochzeit von 1496/1497: Planung, Durchführung und dynastische Folgen", *Hispania – Austria. Die katholischen Könige, Maximilian I. und die Anfänge der Casa de Austria in Spanien: Akten des Historischen Gespräches, Innsbruck, Juli 1992*, Alfred Kohler (ed.), Wien: Verlag für Geschichte und Politik (Studien zur Geschichte und Kultur der iberischen und iberoamerikanischen Länder, 1), p. 59-66
- KOHLER, Kurt, 1987. *Die Ulmer Gesellschaft Färber-Ehinger*, Stuttgart: Wahl (Beiträge zur schwäbischen Geschichte, 7)
- 1968 (ed.): *Handelsakten der Ulmer Gesellschaft Färber-Ehinger um 1495*, Böblingen: Schlecht (Beiträge zur schwäbischen Geschichte, 6)

- KRIEGER, Karl, 1933. *Die Sprache der Ravensburger Kaufleute um die Wende des 15. und 16. Jahrhunderts: Bearbeitet auf Grund der Obser-Schulte'schen Akten aus dem Schloß Salem*, Friedrichshafen: Lincke
- KÜCHLER, Winfried, 1967. "Alfons V. von Aragon und das Basler Konzil", *Spanische Forschungen der Goerresgesellschaft – Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, 23, p. 131-146
- 1964. "Zur Hochzeit der Infantin Isabella von Aragón mit Herzog Friedrich dem Schönen von Österreich: Kosten, Aussteuer, Mitgift", *Spanische Forschungen der Goerresgesellschaft – Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens* 22, p. 176-187
- LESSER, Anita Scherk, 1959. *El Cavaller «Narr» Mossèn Borra*, tesi de llicenciatura inèdita de la Universitat de Barcelona
- MADURELL I MARIMON, Josep M., RUBIÓ I BALAGUER, Jordi, 1955. *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona: Gremios de editores, de librerías y de maestros impresores [trad. cat. de la introd. a Rubió i Balaguer 1993]
- MANSI, Giovanni Domenico, 1759. *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, vol. 30: [Anni 1431- 1439]*, Firenze: Zatta [reimpr. facs.: Graz, Akademische Druck u. Verlagsanstalt, 1961]
- MARFANY, Joan-Lluís, 2008. *Llengua, nació i diglòssia*, Barcelona: L'Avenç
- MARTÍNEZ FERRANDO, Jesús Ernest, 1948. *Jaime II de Aragón: su vida familiar*, 2 vols., Barcelona: Escuela de Estudios Medievales del CSIC
- MARÉCHAL, Joseph, 1953. "La colonie espagnole de Bruges du xive au xvie siècles", *Revue du Nord*, 35, p. 5-40
- MEYER, Andreas, 2001. "Die Große Ravensburger Handelsgesellschaft in der Region: Von der 'Bodenseehanse' zur Familiengesellschaft der Humpis", *Kommunikation und Region*, Carl A. Hoffmann, Rolf Kiebling (eds.), Konstanz: UVK-Verlags-Gesellschaft (Forum Suevicum, 4), p. 249-304
- MIRON, E. L., 1929. *Las reinas de Aragón: sus vidas y sus épocas*, València: Prometeo [trad. esp. de *The Queens of Aragon: Their Lives and Times*, London: Stanley Paul, 1913]
- MITJÀ, Marina, 1962. "El comercio y la industria alemanes en Barcelona de 1410 a 1420", *Homenaje a Johannes Vincke*, vol. 1, Madrid: Goerres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft, p. 288-319
- 1958. "Dificultades de la industria y comercio alemanes para abrirse paso en Barcelona hasta 1410", *Spanische Forschungen der Goerresgesellschaft – Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, 13, p. 188-228
- MÜLLNER, Johannes, 2003. "Die Annalen der Reichsstadt Nürnberg von 1623", Michael Diefenbacher (ed.), Nürnberg: Selbstverlag des Stadtrats zu Nürnberg (Quellen zur Geschichte und Kultur der Stadt Nürnberg, 32)
- 1984. *Die Annalen der Reichsstadt Nürnberg von 1623, Teil II: von 1351-1469*, ed. Gerhard Hirschmann, Nürnberg: Selbstverlag des Stadtrats zu Nürnberg (Quellen und Forschungen zur Geschichte der Stadt Nürnberg, 11)
- NEUMANN, Richard, 1917. *Die politischen Beziehungen zwischen dem Deutschen Reiche und Aragonien in der Zeit von Rudolf von Habsburg bis Ruprecht von der Pfalz*, Freiburg im Breisgau: Günz & Eule
- OCHOA BRUN, Miguel Ángel, 2002. *Historia de la diplomacia española. Apéndice 1: Repertorio diplomático, listas cronológicas de representantes, desde la Alta Edad Media hasta el año 2000*, Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores

- 1991. *Historia de la diplomacia española*, vol. 2, Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores
- ONNAU, Hans Elmar, 1972. “Die Beziehungen des Geschlechts von Merode zum aragonesischen Königshaus im 14. Jahrhundert”, *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, 174, p. 202-210
- PARAVICINI, Werner (ed.), 1994-2000. *Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters: Eine analytische Bibliographie*, 3 vols., Frankfurt am Main: Lang
- 1989-1995. *Die Preußenreisen des europäischen Adels*, 2 vols., Sigmaringen: Thorbecke (Beihefte der Francia, 17)
- PÉQUIGNOT, Stéphane, 2009. *Au nom du roi: pratique diplomatique et pouvoir durant le règne de Jacques II d'Aragon (1291-1327)*, Madrid: Casa de Velázquez (Bibliothèque de la Casa de Velázquez, 42)
- PEYER, Hans Conrad, 1959. *Leinwandgewerbe und Fernhandel der Stadt Sankt Gallen von den Anfängen bis 1520*, 2 vols., Sankt Gallen: Zollikofer in Komm
- PFANDL, Ludwig, 1920. “Itinerarium Hispanicum Hieronymi Monetarii 1494-1495”, *Revue Hispanique*, 48, p. 1-179
- PIFARRÉ TORRES, Dolors, 2002. *El comerç internacional de Barcelona i el mar del nord (Bruges) a finals del segle XIV*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliba, 237)
- PISPISA, Enrico, 1991. *Il regno di Manfredi: proposte di interpretazione*, Messina: Sicilia
- PREISWERK, Eduard, 1902. *Der Einfluß Aragons auf den Prozeß des Basler Konzils gegen Papst Eugen IV*, Basel: Basler Druck- und Verlags-Anstalt
- PRINZHORN, Walter, 1926. *Die Verhandlungen Sigismunds mit Benedikt XIII. und seiner Obedienz in Perpignan, August-Dezember 1415*, tesi doctoral inèdita de la Universitat de Freiburg im Breisgau
- RICHARDUS DE SANCTO GERMANO, 1888. *Ignoti Monachi Cisterciensis S. Mariae de Ferraria Chronica et Ryccardi de Sancto Germano Chronica Priora Repperit*, ed. Augusto Gaudenzi, Napoli: Giannini (Monumenti storici I: Cronache)
- RIERA I SANS, Jaume, 2002. “Els heralds i les divises del rei Martí (1356-1410)”, *Paratge*, 14, p. 41-61
- RIPOLL I VILAMAJOR, Jaume, 1868. “Colección de monumentos para escribir la historia y dar a conocer al caballero catalán, comunmente llamado Mossén Borra, que yace en el claustro de la Santa Iglesia de Barcelona”, *Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 2, p. 77-129
- RIQUER, MARTÍ DE (ed.), 1963-1968. *Lletres de batalla: cartells de deseiximents i capítols de passos d'armes*, 3 vols., Barcelona: Barcino (Els Nostres Clàssics, A 90, 98, 99)
- RODES CATALÀ, Agustí, 2003. *Joan Rosembach*, Barcelona: Joica (Història de Catalunya, 3)
- ROGERS, Francis M., 1961. *The Travels of the Infante Dom Pedro of Portugal*, Cambridge, MA: Harvard University Press (Harvard Studies in Romance languages, 26)
- ROSSEBASTIANO BART, Alda (ed.), 1983. *Vocabolari veneto-teseschi del secolo XV*, 3 vols., Savigliano: L'artistica
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi, 1993. *Llibreters i impressors a la Corona d'Aragó*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat (Biblioteca Abat Oliba, 128)
- 1962. “Integración de los impresores alemanes en la vida social y económica de Cataluña y Valencia en los siglos XV y XVI”, *Spanische Forschungen der Goerresgesellschaft – Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens* 20, pp. 103-122 [reimpr. dins Rubió i Balaguer, 1993: 215-243]

- RUBIÓ I LLUCH, Antoni (ed.), 1908-1921. *Documents per l'història de la cultura catalana mig-èval*, 2 vols., Barcelona: Institut d'Estudis Catalans [reimpr.: 2000]
- RUNDE, Ingo, 2011. "Konstanze von Aragón", *Die Kaiserinnen des Mittelalters*, Amalie Föbel (ed.), Regensburg: Pustet, p. 232-248
- SABLONIER, Roger 1984. "Die aragonesische Königsfamilie um 1300", dins *Emotionen und materielle Interessen. Sozialanthropologische und historische Beiträge zur Familiengeschichte*, Hans Medick, David H. Sabeau (ed.), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, p. 284-317
- SALICRÚ I LLUCH, Roser, 2004. "Caballeros cristianos en el Occidente europeo e islámico", «Das kommt mir Spanisch vor»: *Eigenes und Fremdes in den deutsch-spanischen Beziehungen des späten Mittelalters*, ed. Klaus Herbers – Nikolas Jaspert, Münster – Berlin: LIT-Verlag (Geschichte und Kultur der Iberischen Welt 1), p. 217-289
- SCHENK, Gerrit Jasper, 2003. *Zeremoniell und Politik: Herrschereinzüge im spätmittelalterlichen Reich*, Köln: Böhlau (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters, 21)
- SCHRADER, Johanna, 1915. *Isabella von Aragonien, Gemahlin Friedrichs des Schönen von Österreich*, Berlin – Leipzig: Rothschild (Abhandlungen zur Mittleren und Neueren Geschichte, 58)
- SCHROHE, Heinrich, 1902. *Der Kampf der Gegenkönige Ludwig und Friedrich um das Reich bis zur Entscheidungsschlacht bei Mühldorf*, Berlin: Ebering
- SCHULTE, Aloys, 1923. *Geschichte der Großen Ravensburger Handelsgesellschaft, 1380-1530*, 3 vols., Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt
- SCHWEDLER, Gerald, 2008. *Herrschartreffen des Spätmittelalters: Formen – Rituale – Wirkungen*, Ostfildern: Thorbecke (Mittelalter-Forschungen, 21)
- SELZER, Stephan, 2004. "Die Iberische Halbinsel als Ziel bewaffneter Mobilität deutschsprachiger Edelleute im 14. Jahrhundert: Eine Skizze", «Das kommt mir Spanisch vor»: *Eigenes und Fremdes in den deutsch-spanischen Beziehungen des späten Mittelalters*, Klaus Herbers, Nikolas Jaspert (eds.), Münster – Berlin: LIT-Verlag (Geschichte und Kultur der Iberischen Welt 1), p. 185-216
- SMITH, Damian J., 2004. *Innocent III and the Crown of Aragon: the Limits of Papal Authority*, Aldershot: Ashgate
- 2000. "Motivo y significado de la coronación de Pedro II de Aragón", *Hispania*, 60, p. 163-179
- SOLDEVILA, Ferran, 1995. *Pere el Gran*, ed. a cura de Maria Teresa Ferrer i Mallol, 2 vols., Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, 48) [publ. orig.: 1950-1962]
- SPIESS, Karl-Heinz, 2006. "Europa heiratet: Kommunikation und Kulturtransfer im Kontext europäischer Königsheiraten des Spätmittelalters", *Europa im späten Mittelalter: Politik – Gesellschaft – Kultur*, Rainer Christoph Schwinges, Christian Hesse, Peter Moraw (eds.), München: Oldenbourg (Historische Zeitschrift. Beiheft, N.F., 40), p. 435-464
- STEGMANN, Tilbert Dídac (ed.), 1991: *Vocabulari català-alemany de l'any 1502 = Katalanisch-deutsches Vokabular aus dem Jahre 1502*, Frankfurt am Main: Domus Ed. Europaea
- STÜRNER, Wolfgang, 1992. *Friedrich II.*, vol. I (*Die Königsherrschaft in Sizilien und Deutschland, 1194-1220*), Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- TAFUR, Pero, 1995. *Andanças e viagens de un hidalgo español*, ed. Marcos Jiménez de la Espada, Madrid: Miraguano Editores (Biblioteca de viajeros hispánicos, 13)

- 1986. *Andanças e viagens por diversas partes del mundo avidos*, ed. Giuseppe Bellini, Roma: Bulzoni (Letterature e culture dell'America Latina: Memorie, viaggi e scoperte, 1)
- TRENCHS ÒDENA, Josep, 1991. *Casa, corte y cancelleria de Pedro el Grande (1276-1285)*, Roma: Bulzoni (Sezione di Studi Storici «Alberto Boscolo» dell'Istituto Italiano di Cultura, 3)
- TUCHER, Endres, 1864. "Memorial, 1421 bis 1440", dins *Die Chroniken der fränkischen Städte: Nürnberg 2*, Karl Hegel (ed.), Leipzig: Vandenhoeck und Ruprecht (Die Chroniken der deutschen Städte, 2), p. 9-32
- VANLANDINGHAM, Marta, 1997. "The Hohenstaufen heritage of Constanza of Sicily and the Mediterranean expansion of the Crown of Aragon in the later thirteenth century", *Across the Mediterranean Frontiers: Trade, Politics and Religion, 650-1450*, Demetrios A. Agios, Ian R. Netton (eds.), Turnhout: Brepols (International Medieval Research 1), p. 87-104
- VENDRELL, Francisca, 1971. "Caballeros centroeuropeos en la corte aragonesa", *Miscellanea Barcinonensia*, 28, p. 19-43
- VILA, Pep, 1998. "Un nou document sobre la presència de l'impressor alemany Joan Rosembach a Perpinyà", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 17, p. 535-540
- VINCKE, Johannes, 1971-1973. "Ruprecht von der Pfalz und Martin von Aragon", *Festschrift für Hermann Heimpel zum 70. Geburtstag am 19. September 1971*, 3 vols., ed. Mitarbeiter des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 36), vol. 2, p. 500-539
- 1963. "Geleit- und Empfehlungsschreiben der Königin Violant von Aragon", *Spanische Forschungen der Goerresgesellschaft – Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, 21, p. 187-196
- 1959. "Zu den Anfängen der deutsch-spanischen Kultur- und Wirtschaftsbeziehungen", *Spanische Forschungen der Goerresgesellschaft – Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens* 14, p. 111-182
- 1951. *Die Begegnung des Deutschen und des Spaniers im 14. Jahrhundert: Freiburger Rektoratsrede am 28.4.1951*, Freiburg im Breisgau: Universität Freiburg (Freiburger Universitätsreden, N.F., 12)
- VINDEL, Francisco, 1945-1954. *El arte tipográfico en España durante el siglo xv*, 10 vols., Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores
- VÁZQUEZ JANEIRO, Isaac, 1989. "Una colección de documentos del Concilio de Constanza", *Revista española de derecho canónico*, 46, p. 115-126
- WEIZSÄCKER, Julius, 1888. *Deutsche Reichstagsakten unter König Ruprecht: Abt. 3. 1406-1410*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht (Deutsche Reichstagsakten. Ältere Reihe, 6)
- 1882. *Deutsche Reichstagsakten unter König Ruprecht: Abt. 1. 1400-1401*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht (Deutsche Reichstagsakten. Ältere Reihe, 4)
- WIESFLECKER, Hermann, 1959. "Maximilian I. und die Heiratsverträge von 1495/96", *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 67, p. 1-152
- ZEISSBERG, Heinrich von, 1898a. *Elisabeth (Isabella) von Aragonien, Gemahlin Friedrichs des Schönen von Österreich*, Wien: Gerold (Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-Hist. Klasse, 137)
- 1898b. *Das Register Nr. 318 des Archivs der aragonesischen Krone in Barcelona, enthaltend die Briefe König Jakobs II. von Aragón an Friedrich den Schönen und dessen Gemahlin Elisabeth samt einigen verwandten Stücken aus den Jahren 1314-1327*, Wien: Gerold (Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-Hist. Klasse, 140,1)

Índex

Presentació	9
<i>Llengua, cultura i art catalans a la Mediterrània medieval</i>	
MIRIAM CABRÉ Ressons sicilians a la cultura catalana de l'època de Pere el Gran	17
THOMAS M. CAPUANO Señales de una ciencia agronómica autóctona en los tratados medievales en catalán	29
LLUÍS CIFUENTES I COMAMALA Sciència.cat: un corpus digital de la ciència i de la tècnica en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement	41
MATILDE MIQUEL JUAN El viaje de artistas y obras de arte en el Mediterráneo occidental en el siglo XV	57
MARCO ROSARIO NOBILE La diffusione dei modelli catalani nell'architettura del Mediterraneo (XIV-XV secolo)	77
MARCO PEDRETTI La biografia d'Anselm Turmeda, renegat mallorquí: <i>status quaestionis</i> i perspectives	97
RAMON J. PUJADES I BATALLER La cartografia medieval en català: obres, tallers i circulació internacional dels coneixements cartogràfics	113
XAVIER RENEDO PUIG El viatge a Terra Santa del 1323: devoció, diplomàcia i escriptura	133

Presència i integració de col·lectius catalans a la Mediterrània

- JUAN MANUEL BELLO LEÓN
Los catalanes en el ‘Mediterráneo atlántico’:
nuevos negocios y oportunidades en Canarias
a finales de la Edad Media 159
- GEMMA TERESA COLESANTI
I catalani nella Sicilia Orientale nella seconda metà del xv secolo 181
- DAMIEN COULON
Perpiñán, centro económico y de relación
con el Levante mediterráneo (siglo XIV-principios del xv) 195
- CHARLES DALLI
La Malta catalanoaragonesa:
l'exemple de la família Desgueses 217
- NIKOLAS JASPERT
Catalunya, els catalans i el català
a l'Imperi Romanogermànic (segles XIV i XV) 229
- LUCIANO PALERMO
Banca e commercio tra Roma e Barcellona:
la documentazione delle aziende Datini (1397-1407) 251
- GIOVANNA PETTI BALBI
I catalani nella Genova tardomedievale 263
- MARIA ELISA SOLDANI
«E sia licito a' mercatanti katelani avere loggia»:
presenza e organizzazione dei mercanti catalani
a Pisa e a Siena nel basso Medioevo 283
- MANUEL VAQUERO PIÑEIRO
Mercaderes y banqueros catalanes en Roma
en el tránsito a la Edad Moderna 317

Interrelació i diàleg amb musulmans i jueus

- CARMEL FERRAGUD DOMINGO
Les relacions entre els menescals sarraïns i cristians
a la València baixmedieval 329
- LINDA G. JONES
El subterfugi com a estratègia: els cronistes àrabs
i les aliances politicomilitars entre musulmans i cristians
a la Mediterrània medieval 341

Índex	7
DAVID NIRENBERG La moderna exemplaridad del Medioevo ibérico	355
JONATHAN RAY Encara una ‘societat mediterrània’? Els jueus dels regnes ibèrics cristians a la Mediterrània baixmedieval	373
GUILLEM ROSSELLÓ BORDOY Poder i cultura a les Illes Balears en època islàmica	389
ROSER SALICRÚ I LLUCH Mercaders, diplomàtics, torsimanys: els perfectes mediadors en els contactes de la Corona d’Aragó amb l’Islam occidental?	405
MAYA SHATZMILLER El Mediterrani medieval i l’ordre global: Islam, moneda i mercats	425
NADIA ZELDES Els jueus i conversos catalans a Sicília: migració, relacions culturals i conflicte social	455
Índex de noms de persona i de lloc	467